

TÜRK HAMAMI

Ord. Prof. Dr. A. SÜHEYL ÜNVER

Cerrahpaşa Tıp Fakültesi
Tıp Tarihi Enstitüsü Müdürü

Selçuk ve Osmanlı Türkleri, kaderin lâıyk gördüğü anavatanımızda maddî ve manevî bir olgunluğa vararak dünyanın ileride ve örnek milletlerinden olmuştur.

Mübarek yurdumuzda yüksek karakterli bu millet Rumeli'ye geçerek altı buçuk asır insan haklarına riayet göstererek kalmış, Orta Avrupa'dan gelen baskıları önlemek için bir buçuk asır Macaristan'da oturmuş. Akdeniz ve Karadeniz'de kurdukları muazam imparatorluklarının birer havzı mesabesinde kalmıştır.

Türkler gittikleri her yere han, hamam, medrese, cami, su tesisi... gibi medenî varlıklarını, ahlâk ve faziletlerini götürmüşler ve buldukları yerlerde güzel hasletlerini şimdi bulunan kesif, o zaman ki azınlıklarına bırakarak çekilmişlerdir.

Ama çoğu Rumeli'de ve Macaristan'da bıraktığımız yerler dahil mimarî abidelerimiz hâlâ dış şekilleri maskelenerek kullanılmaktadır. Bunlar oralarda durdukça medeniyetimizin bir tapu senedi mahiyetinde görülmelidir. Bizim usullerimiz Balkanlarda ve Orta Avrupa'da hâlâ tatbik edilmektedir.

Kim demiş ki Türkler gittikleri yerlerde buldukları halkı kendilerine çevirememişler? Tesirimize bakın ki dinlerinde serbest bırakmışız ve lâkin uygarlığımızı benimsetmişiz. Bu tesir, bıraktığımız o yerlerde hâlâ bakidir.

İşte Türk milleti her gittiği yerde herkesin hakkını korurken sosyal müesseselerini de hemen kurmağa başlamışlardır ki bunun başında hamamlar gelir. Bizim bir su ve hamam medeniyetimiz vardır.

Türklerin ana vatanda Bizanslılarla temasları milâdî XI'nci asırda başlar. Yoksa İstanbul'un bizim olduğu zamanlarda muna-

sebetlerimiz başlamaz. Bizans devrinden önce Anadolu'da Roma medeniyeti vardır. Yerlerine geçen Bizanslılar hamam inşasını Romalılardan almışlardır. Bizim hamamlarımız Bizans'tan değil, Romalılardan gelir. Fakat biz kendi mimarî usullerimizle o ananeyi yeni yapılarla devam ettirmişizdir. Roma hamamı karakterini millî hüviyetimizle o kadar yapmışız ki artık onun adı dünya yüzünde Türk hamamı olmuştur¹.

İşte şimdi vatanımızda IX. asırda adedi binleri aşan ve menşeyini Roma tarzından alan hamamlarımızın bize has medeniyetinden seçkin misaller verelim.

Roma hamamlarının bünyesinde üç esaslı nokta vardır²:

— Apoditeryum: Bizce bu soyunma yeridir. “Camekân” deriz.

— Tepidaryum: Giyinme ve ısınma mahalli. Vücudu terletmek için bir müddet durulur. Mermer bölmelerle ayrı kısımlardır. Buna hamam terimi olarak, “soğukluk” deriz.

— Kaldaryum: Buna Arapça “harare”, Türkçe “sıcaklık” deriz. Ortasında göbektaşı vardır.

İşte bu usulde Roma hamamının devamından başka bir şey olmayan Türk hamamı mimarî hüviyeti itibarıyla bundan tamamen ayrıdır.

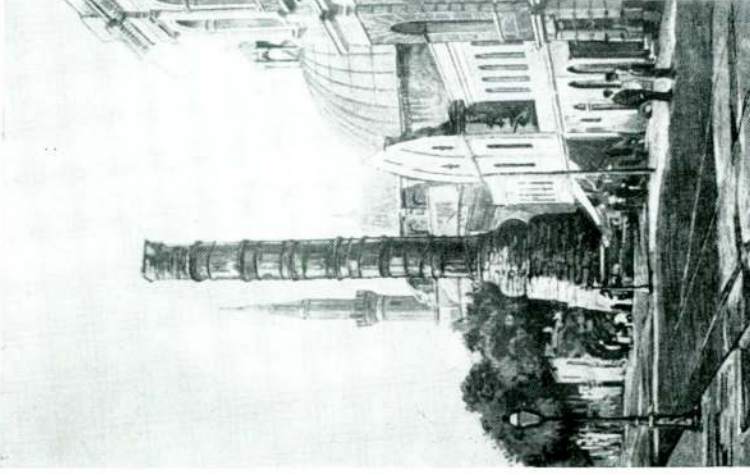
Türk unsurlarıyla uyuşan hamam sanatı mütecanis bir tip halinde mahalli farklılardan ari olarak Türklerle birlikte intişar etti. Bu tertip, medrese binalarında malumumuz olan dört bölme çerçeveli kubbeli salon şeklindedir. Bu tip, Selçuklular, beylikler ve Osmanlılar devirlerinde hâkim buldukları muhitlerde umumîleşmiştir.

İstanbul'da Bizans harabelerinden hamam yapmasını öğrenmiş değiliz. Selçukluların devamı olan Osmanlılar bu tipi İstanbul'a bile geliştirilmiş bir şekilde getirmişlerdir.

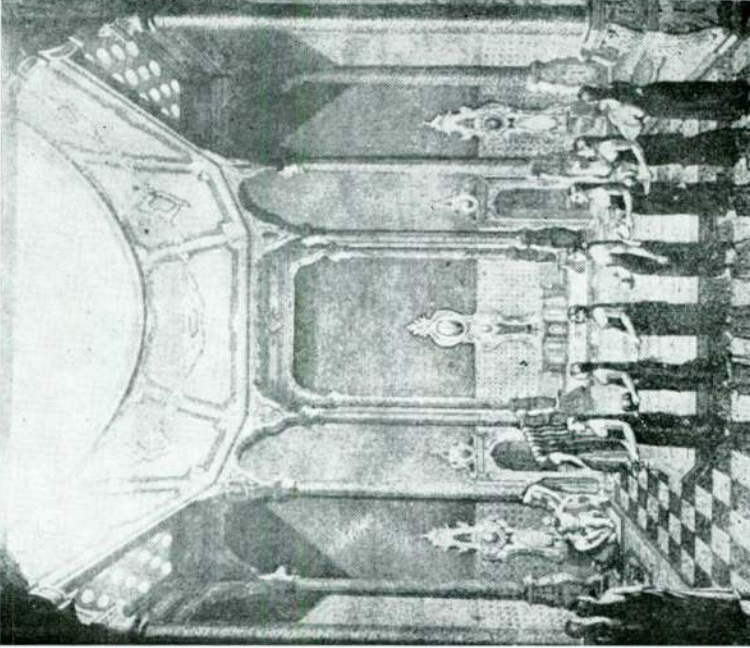
Hulâsa sıcak hamamlar Akdeniz'in batı havzasından çıkar, doğu tarafına yayılır. Bunu orada intişar eden İslâmiyet kabul eder.

İslâm hamam mimarîsi Roma, kısmen Bizans bina şekillerinin Doğu Asya bina tarzıyla uyuşmasından oluşur. Bu suretle muhtelif

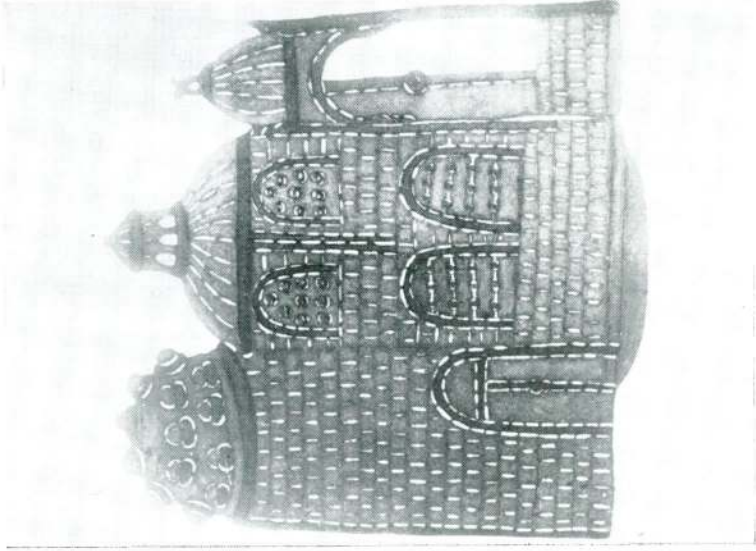
¹ Dr. Süheyl Ünver: Türk Hamamları, Tarih Dünyası, No. 5 1950, s. 198.

Res. 2 — Çemberlitaş'da Valide Sultan Hamamı.

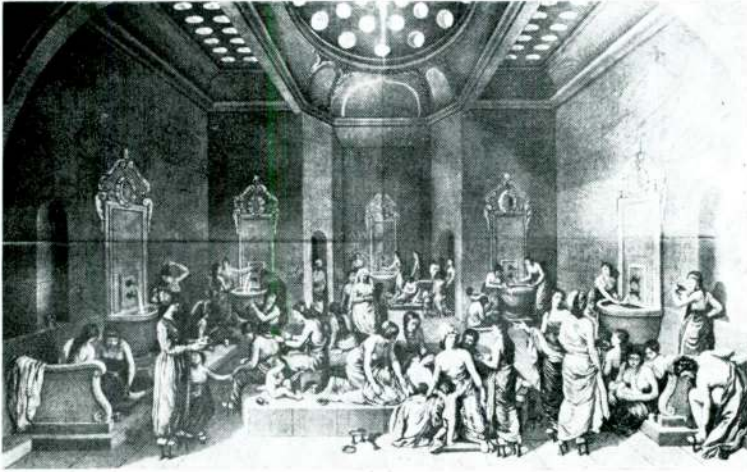
Res. 1 — Padışah Sarayındaki hamamında yıkanırken.

Res. 3 — Karagöz'de Hamam

Res. 4 — Kadınlar hamama giriyor
(Camille Rogier)

Res. 5 — Hayat K. 1791 (De Launay le Jeune) kadınlar hamamı.

Res. 6 — İngres, Türk hamamında bir eğlence âlemi
(Paris-Louvre.)

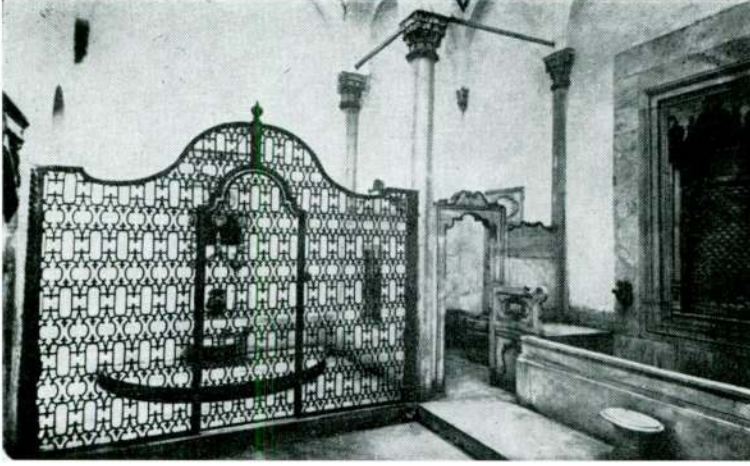
S. Ünver

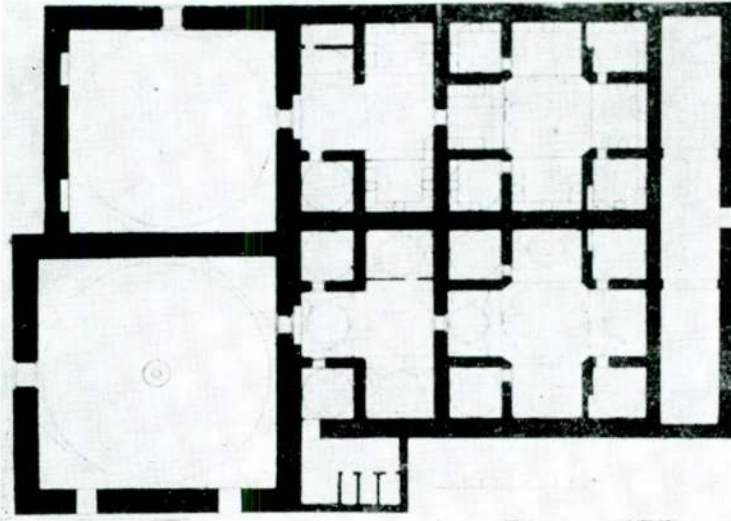
Res. 7 — Türk kadını hamamdan sonra, (J. Ingres, 1780-1867).

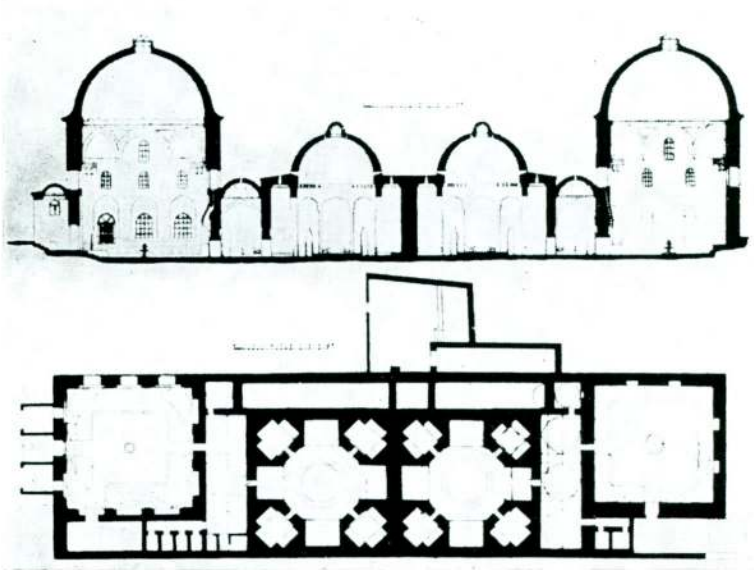
Res. 8 — Erkekler Hamamı (Bir eski gravürden)

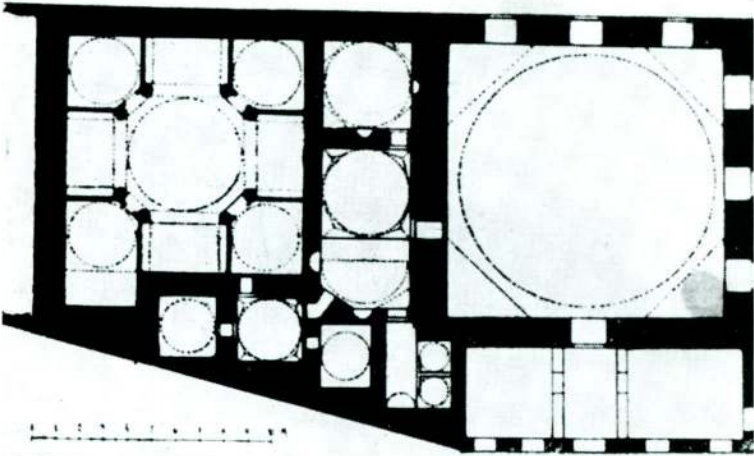
Res. 9 — Topkapı Sarayı haremde Padişahın yıkandığı hamam.

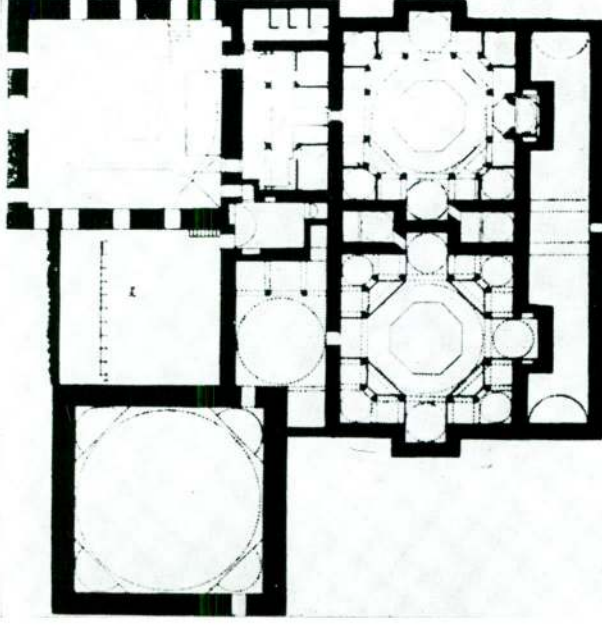
Res. 10 — Bayezid Hamamı plânı (H. Glück)

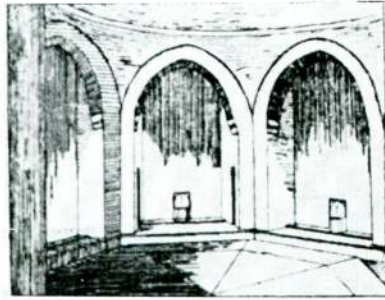
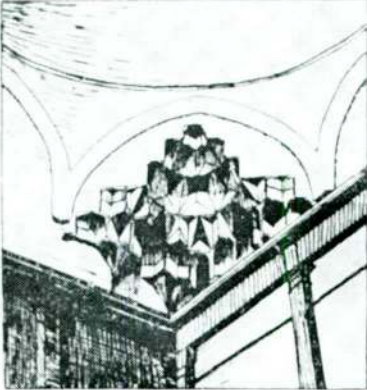
Res. 11 — Ayasofya da Hamâm-ı Sultânî. Mimar Koca Sinan eseri
(H. Glück)

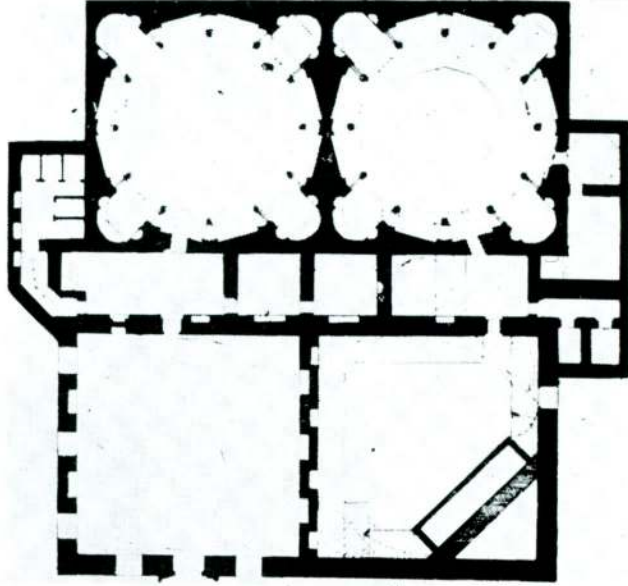
Res. 12 — Mimar Koca Sinan yapısı Süleymaniye Hamamı plânı
(H. Glück)

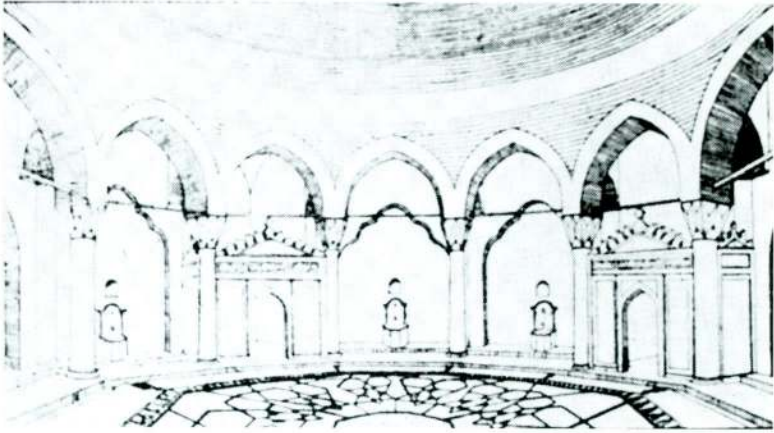
Res. 13 — Cağaloğlu Hamamı plâni (H. Glück)

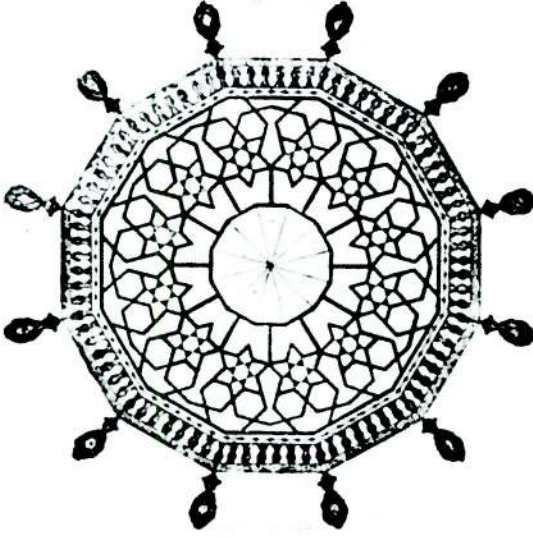
Res. 14 — Tahtakale’de Koca Sinan yapısı Rüstem Hamamı, Köşe istelaktidi ve içinden bir kısım (H. Glück)

Res. 15 — Çemberlitaş'da Valide Sultan Hamamı plânı
(H. Glück)

Res. 16 — Çemberlitaş'da Valide Sultan Hamamı içi (H. Glück)

Res. 17 — Çemberlitaş Hamamı göbek taşında mermer nakışları (H. Glück)

sahalarda birbirinden farklı şekiller meydana gelir ve bunu Türkler hakkıyla geliştirebilirler².

Şu muhakkak ki her millet birbirinden alır. Lâkin Türkler taklitte kalmamışlar. Bizde, mazimizden aldığımız mimarî ve tezyinî unsurlarla bir hamam binası Rönesansı yapmışız. Artık dünya kendi millî hüviyetimizin malı bir Türk hamamı kabul ediyor.

Müslüman olan Türk milleti; evlerinde, konaklarında, köşkle-
rinde, yalılarında, kasırlarında ve saraylarında hususî ve bilhassa köy, kasaba ve şehirlerinde umumun faydasını temin eden vakıf ve umumî hamamlarının sayesinde dünyanın en temiz ve örnek topluluklarından olmuştur.

Bu suretle hamamlarımız birçok ufak ve büyük tiplere ayrılmıştır. Ev ve konak, kasırlar ve saray tipleri hususî ve ufak; köy, kasaba, şehirlerde umumî ve büyük olanlar diye ikiye ayırabiliriz.

Büyük şehir hamamlarının kadınlar ve erkeklere mahsus ayrı ayrı kısımları vardır. Ufak yerlerde ve mahallelerde tek hamam olup nöbetleşe, meselâ öğleden önce erkekler ve öğleden sonra kadınların kullandıkları vakidir. Bunlara “kuşluk hamamı” da derler.

Bu yazımızda bütün Türkiye şehirleri ve kasabaları hamamlarını sıralayamayacağız. Yalnız İstanbul’dakileri misal vermekle yetineceğiz.

İstanbul’da 5 asır zarfında yıkılanlar veya harap olanlar dahil, hamamlarımızın sayısı 500’e yakındır. Saray, konak ve ev hamamları, her asırda yapılanlar dahil 2,000’i geçer.

Bugün saray ve konak hamamlarından mevcut olanlar kullanılmıyor. Şehirde mevcut umumî hamamlar yüz’ü geçmez. Demek tarihte mevcut hamamlarımızın bugün onda dokuzu yoktur.

Fakir muhitlerde bulunanların mühim bir kısmı açıktır. Misal olarak birkaçını vereyim: Cağaloğlu, Çemberlitaş, Haseki’de Bostan hamamı, Eyüpsultan, Kocamustafapaşa, Gedikpaşa, Bahçekapı’da Yıldız, Unkapanı’nda Hacı Kadın, Mahmutpaşa, Süleymaniye, Galatasaray, Kadıköy, Üsküdar, Kasımpaşa...

Bu meyanda birkaç da yeni Belediye hamamı hizmete girmiştir. Bunlara şimdi o civardaki halk ve kısmen de Türk hamamına meraklı turistler rağbet etmektedir. Gidenlerin ekserisi bekârlardır.

² Prof. H. Glück: İslâm Hamamının Menşe ve Tekâmülü, Türk Yurdu No. 27, 1927, s. 269, Die Bader Konstantinopels, Wien 1921.

Zira bugünkü kat inşalarında ve apartmanlarda, sayıları çok kooperatif evlerinde ve müstakil ve nispeten az yapılan evlerde banyo dairelerinin mevcudiyeti, buralarda oturanları umumî yıkanma yerlerinden müstağni kılmaktadır.

Türk hamamlarını mahallinde tetkik etmeyenler muzır olduğundan bahsederler. Bu, hakikate uygun değildir. Hamamlar sıcak su buharıyla meşbudur. Kuru sıcakta, yani etüvde imiş gibi insanı kurutmaz. Bilakis rutubetini korur. Hamama, sıcağına alıştırılarak girilir. Çıkarken de öyle yapılır. Birden sıcağa girmek, birden soğuğa çıkmak yoktur³.

Lokman Hekim de : “Hamamın iki kapısı olmalı, birinden girip diğerinden çıkmalı” demiş. Bu, içeride çok kalınmamasına bir nevi tavsiyedir.

Lâkin eskiden kadınlar hamamda çok kalırdı. Sabah girip akşama yakın çıkanlar ve bunu itiyat edinenler vardı. Bu ifrattan memnun olanlar çoktur. Bir de lohusa kadının kırkıncı günü yapılan hamam âlemleri bütün günü alır. Yemekler, içmeler, oyunlar ve saire ile eğlenirler. Ayrıca gelin hamamları gibi sırf davetle gidilen hamamları mahsusen aileler kiralarlar. İşte ayda, yılda bir eğlence faslı bu kadar.

Bu âlemler hakkında teessüs eden âdetleri bildiren toplamalar vardır.

Hamamların kadınlara mahsus kısımlarının kapıları caddelere açılmaz. Hamama, yan sokaktan hususî ve ufak kapılardan girilir. Bunların mahremiyetine riayet olunmuştur.

Türk hamamlarında esas, eğlence değil, temizlenmektir. Roma ve Bizans hamamlarının daha ziyade eğlence esasına göre bir nevi sefahat yeri olarak kurulduğunu bu hamamların tarihlerinde Garp-lılar bilhassa işaret etmişlerdir. Tabii bu meyanda uygunsuzluğa kaçan dedikodularına da yer vermişlerdir.

Hamamlarımız içtimaî bünyemizde çok yer etmiş, darbimesellere kadar ve folklorumuz açısından güzel hikâye, efsane ve rivayetlere konu olmuştur. Yalnız görmekle kalmayarak her gördüğünü yazarak geçmiş asırlarda bıraktığımız yerler dahil bir seyahatname vücade getiren Evliya Çelebi, hamamları, meslek erbabına göre fikren taksime kadar gitmiştir. Ondan birkaç hoş misal seçelim:

³ Nüzhet Şakir Dirisu: Türk Hamamı, Ilıca, N. 1-3. 1936.

- Bostan hamamı, Bostancılara
- Cerrahpaşa hamamı, cerrahlara
- Aksaray hamamı, saraylılara
- Davutpaşa hamamı, zırhçılara
- Lütfüpaşa hamamı, cömertlere
- Yenibahçe hamamı, bahçıvanlara
- Yenikapı hamamı, Mevlevilere
- Silivrikapı hamamı, taşçılara
- Macuncu hamamı, hükemâya
- Avratpazarı hamamı, avratlara
- Kocamustafapaşa hamamı, Tevhid ehillerine
- Arpacemini hamamı, arpacılara
- ...

Selçuklular zamanında Anadolu'da hamamlara bir göz atmak faydalı olacaktır.

Bunların bir kısmı yerden çıkan tabii sıcak sulara aittir. Bunların binasına *ılca* veya *kaplıca* deriz. Diğeri ateşle ısıtılan hamamlardır ki suyu da kaynatılır. Bunlara Selçuklular ve onların devamı olan beylikler ve onlardan biri olan ilk Osmanlılara ait güzel misaller vardır. Bunlar şehir kalabalığına göre küçük veya büyük, veyahut birkaç tanedir. Konya'da Selçukluların umuma mahsus hamamları vaktiyle çoktu. Şimdi üç tanesi kalmıştır. Bu hamamların buldukları semtlere göre müşterileri vardır. Bunların üzerlerinde Selçuk kubbeleri bulunur. Konya'da Sahip Ata, Mahkeme, diğer bir hamam, en büyük Selçuk hamamlarından bir de yine sayfiye yeri Meram' dadır⁴.

Osmanlı-Türk hamam mimarîsini bütün sıhî kurallarına dikkat ederek geliştiren XVI'ncı asrın ünlü Mimarı Koca Sinan'dır.

Yanında çalışan ve yaptığı binaların çini, nakış gibi tezyini teferruatını vücutte getiren Nakkaş Saî'nin yazdığı *Tezkiretül Bünyan*'da isimlerini, yerlerini ve yaptırınları ile 32 hamam listesi dikkate değer⁵. Bunların maalesef çoğu yıkılmıştır. İçinde en büyüğü, en güzellerinden biri Ayasofya karşısındaki "Hamam Sultanı" denendir.

⁴ Şahabeddin Uzluk (Y. Mimar): Hamamlar, Konya abideleri.

⁵ Dr. A. Süheyl: İstanbul Hamamlarının İstikbali.

Hamamlarımız sefahat ve eğlence için yapılmadığı halde iç süslemelerine, bilhassa mimarî zarafetine ihtimam gösterilmiştir. Ne de olsa sıcaklığından asabını gevşetenler kendi seviyelerine ve anlayışlarına göre bazen zarif, çok defa zevkli düşüncelere dalmışlardır.

Fakat birçok hakîm şairlerimiz hamama girmekle edebî terk etmemek icap ettiği yolunda manzum medluller söylemişlerdir.

Hamamların İstanbul'da çok olmasının ve bunun sayısının saray konak, köşk ve evlerdeki her boydakiler hariç 500'ü aşmasının sebebi iş ve güç edinmek maksadıyla İstanbul'a gelen bekârların çok olmasındandır.

Evlerin ve konakların ayrıca yıkanmağa mahsus küçük hamam ve yıkanma yerleri zengin ve orta hallilerin ihtiyacına yeter. Şehre ait olanlara daha ziyade fakirler ve hamamı olmayanlar giderler. Tarihimizde, İstanbul, imparatorluk ölçüsünde en kalabalık şehirlerimizin başında gelir. Buna rağmen odun ve su israfına sebep olmasın diye zaman zaman yeniden yayılmalarına müsaade olunmayarak tahdidi tarafına da gidilmiştir⁶.

Osmanlı kanunnamelerinde ve bilhassa Celâlzâde'nin kaleme aldığı hamamların temizliği hakkında maddeler de vardır.

Meselâ hamamcılar, hamamı temiz tutacak, suyu mutedil ve hamam sıcak olacak. Tellaklar vazifelerini iyi yapacaklar. Taslar kalaylı, peştemallar temiz bulunacak⁷...

1943'te bu eski hamamların işleyenleri Belediye istatistiğinde şöyle sıralanmıştır:

Fatih kazası dahilinde	42
Beyoğlun'da	11
Eminönün'de	26
Boğaz'ın Rumeli yakasında	3
Anadolu yakasında	2
Ada'da	1
Çamlıca'da	1

Bu sayıda 1966 yılında bir azalma göze çarpar. Bunların bir kısmında Belediye ile anlaşan hamamcılar fakirleri de yıkar. Her gün

⁶ Men'i İhdası Hamam, *Vasıf tarihi*, S. 254.

⁷ *Kanunnâme ve kanunnâmesi Celâlzade*, Ayasofya K. No. 2894. s. 75, XVI. yüzyıl sonu.

vasatı olarak o zaman bir hamamda 200, hepsinde 16.000 kişi yıkanır diye de hesap edilmiştir⁸.

Türk hamamı muzır değildir. Yalnız çok kalmak fenadır. Hamamlarımızın harareti 40 - 45 derecedir. Türk hamamında hava rutubetlidir. Vücut bu tesirlerle terler. Ciltteki yağlar erir. Kuru ve sıcak havalı yerlerde olduğu gibi ter ciltten çabuk ve fazla tebahur etmez.

Terleme yeri bizde göbektadır. 20 dakikadan fazla durulmaz. Fazla teferruata lüzum görmüyorum.

İstanbul'dakilerden birinde düğün ve kırk hamamları haricinde başka bir merasim olduğunu bilmiyorsak da Edirne'de Sokullu Mehmed Paşa hamamında çocuklara çiçek aşısı tatbikatı (Variolation) yapılmıştır. Bunun tafsilatı zarif ve ince ruhlu Lady Montague'nün Edirne'den nisan 1717'de gönderdiği mektupta kayıtlıdır.

1716-1718 yılları aralarında İngiltere fevkalâde elçisinin eşi olan bu bayan, meşhur mektuplarından birkaçında Türk hamamları ve beğendiği hususiyetlerinden bahseder ve der ki:

“16 Mart 1718. Üç gün önce şehrin en güzel hamamlarından birine, merak edip gittim. O gün hamama yeni bir gelin gelecekmiş. Bu münasebetle yapılan merasimi kemali zevk ile seyrettim. Yeni akrabalık peyda eden iki ailenin dostları akrabaları, hatta tanıdıkları hep hamama geliyorlar. Birçokları da seyr için bulunuyorlar.

Hulâsa o gün hamamda iki yüze yakın kadın vardı. Kadınlardan evli bulunanlar ile dullar hamam dairelerinin kenarlarındaki mermer setlere oturdular. Kızlar çarçabuk soyundular.

Yegâne örtüleri inciler ve kurdelelerle müzeyyen. Uzun saçları olduğu halde çıırçıplak meydana çıktılar. İçlerinden ikisi yeni gelini karşılamak için kapıya doğru gitti.

Gelin, anası ve akrabasından biri vasıtasıyla getiriliyordu. Gayet güzeldi. Yaşı on yedisinden fazla değildi. Esvabı hep mücevherle süslü, kıymetli bir kumaştandı, gelini çarçabuk soydular. Anadan doğma bir hale getirdiler. O zaman bütün genç kızlardan mürekkep bir alay peyda oldu.

Kızların ikisi önde gidiyor. Al kaplardan etrafa kokular serpiyordu. Diğer otuz kadar kız da ikişer ikişer, arkadan arkadan geliyorlardı.

⁸ Hamamlar, Akşam gzt. 15.VI.1943.

Alayın önünde gidenler bir şarkı söylüyor, diğerleri bunu tekrar ediyorlardı. En geride gelen iki kız, gelinin yanında idi. Gelin gözlerini öne eğmiş mütevazî bir halde yürüyordu.

Bu pek hoşuma gitti. Kızlar bu suretle hamamın üç büyük salonunu dolaştılar. Bu manzaranın güzelliğini size tasvir etmek pek güç. Hemen bütün kızlar son derecede mütenasip vücutlu. Tenleri göz kamaştırarak derecede beyaz. Hamama sık gitmekten latafet peyda etmiş.

Bu alay bitince gelin, muteber hanımların hepsine takdim edidi. Her hanım iltifatlı bir iki sözle mücevherler, kumaş, mendil veya buna benzer hediyeler takdim etti. Kendisine kim hediye verirse gelin onun elini öpüyor ve hediye kabul ediyordu. Bu merasimi gördüğüme pek memnun oldum”⁹.

⁹ Madam Montague'nün mektupları, Tarihi Osmânî Encümeni Mecmuası, No. 35-38, 1914.

Umumî Literatür: Bunları tamamen okudum, birkaçı müstesna ictibasta bulunmadım:

- Dr.A. Süheyl Ünver: İstanbul Dış Hamamları Hakkında, Dirim No. 10, 1948.
- Dr. A. Süheyl Ünver: İstanbul Hamamlarının İstikbali.
- Dr. A. Süheyl Ünver: Hamamlarımız en sıhhi yıkanma vasıtasıdır, “Röportaj”, Kurum gzt. 10.II.1938.
- Ahmed Refik: İstanbul Hamamları, Akşam gzt. 29.VII.1936.
- Reşat Ekrem Koçu: İstanbul Hamamları (Henüz basılmamıştır), Lady Montague (XVIII. yüzyılda İstanbulda bir gelin hamamı) bahsi Hayat M. K.
- H. Glück: (Tahtakale hamamı Kısmı, 1.106 Die Bader Konstantinoples, 1921 Wien.
- Semavi Eyice: Türk Hamamları ve Bayezid Hamamı Türk Yurdu V. 1955, sayı 244, s. 849-855.
- Çetintaş: Bayezid Hamamı kıymetli bir eserdir, Vatan gzt. 1.XI.1956.
- Emin Ali Çavlı: Bayezid Hamamı yıkılmamalıdır, Cumhuriyet gzt. 18.VI.1953
- Enis Tahsin Til: Bayezid Hamamı, Vatan gzt. 13.III.1956.
- Halûk Y. Şehsuvaroğlu: İstanbul Hamamları, Cumhuriyet gzt. K.
- İ. Belediyesinin asariyatikadan olup eşhas elinde bulunan ve elyevm açık veya kapalı olan hamamların listesi, 14.XII.1945.
- Lady Montague: 16.III.1718'de Beyoğlu'ndan yolladığı mektup, Tarihi Osmanî Encümeni me. No. 353, 8. 1330.
- Dr.Rifat Osman: Mimarî Müzesi, Necmi Atı Mecmuası, Trabzon No. 7, 1928.
- İstanbul Hamamları defteri, sene. 1165, Başvekâlet arşivi Kâmil Kepeci-oğlu tasnifi, müteferrik defterler, No. 7437.
- Başvekâlet Arşivi, Belediye Kütüphanesi 2706. İstanbul hamamlar listesi.
- Osman Bayatlı: *Bergama'da Küplü Hamamı*, 1942.